

Papers Produced from PhD Theses Presented at
Institute of Science and Technology, Yıldız Technical University
Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü
Doktora Tezlerinden Üretilmiş Yayınlar

Sigma 1
15-25,
2008

Araştırma Makalesi / Research Article OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA FABRİKA-İ HÜMÂYÛNLAR

Nevra ERTÜRK^{*1}, Nuran Kara PİLEHVARİAN²

¹Yıldız Teknik Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Sanat Bölümü, Beşiktaş-İSTANBUL

²Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Beşiktaş-İSTANBUL

Geliş/Received: 07.01.2008 Kabul/Accepted: 18.06.2008

ÖZET

Osmanlı Devleti'nde 15. yüzyılın ikinci yarısında el ile yürütülmüş olan küçük ölçekli üretim, 19. yüzyıla beraber değişmeye başlamış ve kademeli olarak makine üretimine geçilmiştir. Değişen yapısı nedeniyle ihtiyaçları giderek artan ve çeşitlenen ordu ile sarayın ihtiyaçlarını karşılamak üzere devlet tarafından kurulmuş olan Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar İstanbul merkezli olmakla beraber, sınırlı sayıda da olsa Anadolu'da da kurulmuştur. Bu makalede, Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın kavramsal ve mimari tanımlarının yapılması, ne amaçla kuruldukları ve yönetim şeklinin ortaya çıkarılması hedeflenmektedir; Osmanlı Mimarlık Tarihi'ndeki üretim yapıları, üretim biçimi ve anlayışı içerisindeki yerinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Makalede, Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın 19. yüzyıl öncesinde ordu ve saraya hizmet etmek üzere kurulan devlete ait Ehl-i Hiref Teşkilatı'nın 19. yüzyıldaki makineleşmiş devamı olduğu ve yeniden yapılan devletin birimlerine yönelik hizmet verdiği ortaya konmuştur.

Anahtar Sözcükler: Fabrika-i Hümâyûnlar, 19. yüzyıl, Sanayi Devrimi, Osmanlı sanayi hareketleri, ehl-i hiref teşkilatı

THE IMPERIAL FACTORIES IN THE OTTOMAN EMPIRE

ABSTRACT

Small-scale handmade and state-controlled manufacturing held by the middle of the 15th century in the Ottoman Empire was started to change by the 19th century and converted into the machined production gradually. The state-owned Ottoman Imperial Factories, which were founded to cover the palace's needs as well as the army's needs, that were rising and becoming varied increasingly because of its changing structure, were mostly located in Istanbul as well as in the other parts of the Anatolia in limited numbers. The paper is aimed to make the conceptual and architectural definitions of the Imperial Factories; to expose the goal of their formation and their management style; to demonstrate their place within the manufacturing structure, style and understanding among the Ottoman Architectural History. It is exposed that the Ottoman Imperial Factories were the machined continuation of craftsmen's organization which was founded to serve to the army and the palace before the 19th century and serving towards renewed state's unit.

Keywords: Imperial factories, 19th century, industrial revolution, Ottoman industrial movements, craftsmen's organization.

* Sorumlu Yazar/Corresponding Author: e-mail / e-ileti: nevra.erturk@gmail.com, tel: (212) 383 70 70 / 2721

1. GİRİŞ

19. yüzyıl öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda sınırlı alanlarda el ile küçük ölçekli üretim hâkimken, 19. yüzyılla beraber devlet kontrolündeki el ile üretimden fabrika üretimine geçilmiştir. Devlete ait Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar, değişen yapısı nedeniyle çeşitli ihtiyaçları giderek artan ordu ile sarayın ihtiyaçlarını karşılamanın yanı sıra, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren halka yönelik satışlar da yapmıştır.

“Kârhâne-i Âmire” / “Fabrika-i Hümâyûn” konusunda iktisat tarihi, tarih, sanat tarihi ve restorasyon gibi farklı disiplinlerde birbirinden bağımsız, çelişkili bilgiler içeren çalışmalar yapılmış; üretim türü, fabrika çalışanları ve maaşları ile fabrikaların yeniden işlevlendirilmesi üzerine yoğunlaşmış, ancak bu konu Osmanlı Mimarlık Tarihi açısından az bilinen bir konu olarak kalmıştır.

Makalenin amacı; Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın kavramsal ve mimari tanımlarını, dönemin bilgi ve belgelerine dayanarak ortaya çıkarmak; mimari biçimlenmelerinde rol oynayan etkenleri irdeleyerek, Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûn olarak adlandırılan yapı türünü Osmanlı Mimarlık Tarihi'nde, üretim yapıları içerisindeki yerine oturtmaktır.

2. FABRİKA-İ HÜMÂYÛNLAR

Osmanlı İmparatorluğu'nda Fabrika-i Hümâyûnlar, 1800'lerin başında kurulan ve ilk Fabrika-i Hümâyûn modeli olarak tanımlanabilecek “Kârhâne-i Âmire” / “Beykoz Kağıt ve Çuha Fabrikası” ile başlamakta ve devlet eliyle kurulan son Fabrika-i Hümâyûn olan “Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyûnu” / “Yıldız Porselen Fabrikası” (1893/1894) ile son bulmaktadır. Makalede, sadece İstanbul ve yakın çevresindeki (İzmit ve Hereke) Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar incelenmiştir.

2.1. Tanımı

“Kârhâne-i Âmire” ya da “Fabrika-i Hümâyûn” adıyla anılan yapılar, III. Selim Dönemi ile başlayan devletin yenilenme hareketleri kapsamında, oluşan yeni ihtiyaçlara cevap vermek, ülke dışından ithâl edilen askeri üniformalık kumaş, fes, yün, makine-teçhizat vb. için hazineden ödenen parayı azaltmak, ihtiyaç olan ürünleri daha ucuza mâl etmek amacıyla, devlet tarafından 19. yüzyılın başından itibaren kurulan, aynı zamanda kumaş, fes, ipekli dokuma, halı gibi ürünleri iç piyasaya da süren, makine üretimi yapan üretim yapılarıdır.

19. yüzyıl öncesine ait saray ve dışındaki üretim birimlerinin geliştirilmesi ve çağın en yeni teknolojilerine sahip makinelerle yeniden kurgulanması sonucu oluşturulan bu üretim yapıları, zamanla gelişerek ordunun ihtiyacı olan savaş araç ve gereçleri, askeri üniforma ihtiyaçlarını karşılamanın yanı sıra, günlük kullanımda sarayın ihtiyacı olan ya da imparatorluğa gelen yabancı misafirlere hediye edilen özel yapım porselen, çini, cam, döşemelik kumaş, halı gibi lüks tüketim mallarını da üretir hâle gelmiştir.

2.2. Kuruluş Amacı ve Yönetim Şekli

Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın kuruluş amaçlarının en önemlisi, yenilen ordunun ihtiyaçlarının yurtiçi üretimle karşılanması yoluyla, hem askeri giderlerden tasarruf sağlanması, hem de bu harcamalar nedeniyle yurtdışına gidecek paranın yurtiçinde kalmasıdır. 19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devleti'nin sanayileşmesine katkı sağlama amacına yönelildiği, 19. yüzyılın ortalarına doğru ise Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın iç piyasaya mal üretip, satış yapan ve satışlarından kâr elde eden kurumlar haline dönüştükleri görülmektedir.

Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın kuruluş ve gelişimlerini teşvik etmek amacıyla, III. Selim Dönemi'nden itibaren usta ve işçilere askerlik kurası isabet etmesi halinde bu

kişiler askerlikten muaf tutulmuşlar, ayrıca verdikleri hizmetlerin karşılığı olarak çeşitli nişanlarla da teşvik edilmişlerdir. 1851 yılında ise, gerek yurtdışından, gerekse yurtiçinden satın alınacak makine, araç ve hammaddelerin tüm gümrük ve vergilerden muaf tutulması, Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın ürettikleri malları piyasada satmaları halinde ise herhangi bir vergi ödememeleri yönünde karar alınmıştır.

Fabrika-i Hümâyûnlar'ın bir kısmı "Harbiye Nezareti" bünyesinde kurulaşırken, bir kısmının da "Hazine-i Hassa" yönetimine bağlanmış, fabrikalar arasındaki koordinasyonun sağlanması için bir nezaret oluşturulmuş ve bu görevi de genellikle Tophane-i Âmire müşirleri üstelenmiştir. Fabrikalarının kuruluşu, yönetimi ve diğer faaliyetleri hususunda, Ohannes ve Bogos Dadyan, Garabet Amira Balyan gibi gayrimüslimler görev almışlardır.

3. İSTANBUL VE YAKIN ÇEVRESİNDEKİ FABRİKA-İ HÜMÂYÛNLAR

Bu bölümde, Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda İstanbul ve yakın çevresinde (İzmit ve Hareke) kurulan 10 Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûn'un tarihsel gelişim süreci aktarılacaktır.

3.1. Kârhâne-i Âmire / Beykoz Kağıt ve Çuha Fabrikası

Cevdet-İktisat (BOA.C.İKTS.) tasnifi, 1220 Ş 08/01.11.1805 tarihli ve 21/1023 numaralı belgede, Beykoz'da Hünkâr İskelesi'nde III. Selim'in iradesiyle tekrardan inşa edilmekte olan kağıt fabrikasının, III. Selim tarafından teftiş edildiği, adı geçen Kârhâne-i Âmire'nin, hem ahşap, hem de kâğır binalarının bitmek üzere olduğu, Sultan'ın sadece saraya değil, aynı zamanda saray dışına da kağıt imâli yapan fabrikayı teftiş sırasında, fabrikada kağıt imâl etmek üzere kullanılan kalıp ve tezgâhları tetkik ettiği ve aynı fabrikada çuha imalini buyurduğu anlatılmaktadır. Bu belgeye dayanarak, Kârhâne-i Âmire'yi 1800'lerin ilk yıllarına tarihlendirmek mümkündür [1].

1835 yılının Aralık ayında İstanbul'a gelen ve burada dokuz ay kalan Julia Pardoe Boğaziçi gezisi sırasında Hünkâr İskelesi mevkiindeki sıra tepelerin arkasında büyük bir kumaş fabrikası ile bir kağıt imalathânesi gördüğü, bu tesislerin geniş bir alan üzerinde kuruldukları ve II. Mahmut'un getirdiği makinelerle işletildikleri belirtilmektedir. Ayrıca, makineler yıprandıkça işlerin durduğu ve çuha fabrikasının gündün güne harap olduğu da yazılıdır [2].

Emre Dölen "Tekstil Tarihi: Dünyada ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisinin ve Sanayinin Tarihsel Gelişimi" başlıklı kitabında, II. Mahmut'un gerçekleştirdiği reformlar çerçevesinde kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'nin kışlık elbiselerinin yapımında kullanılan çuhanın imparatorluk dâhilinde dokunması için 1828'de Beykoz'da bir çuha fabrikası daha açılması için girişimde bulunulduğunu yazmıştır. Aynı kitapta, Beykoz'da III. Selim Dönemi'nde kurulmuş, ancak daha sonra çalışmaları durdurulmuş ve bu nedenle de âletlerin bazıları kaybolmuş, bazıları da kullanılmaz duruma gelmiş olan fabrikayı yeniden işler duruma getirmek hedeflenmiştir. Fabrikaya Yanyalı Şakir Bey müdür olarak atanmış, çuha üretimi için de Avusturyalı Karlo ile anlaşma yapılarak, onun tarifine göre gerekli âletlerin yapımına başlanmıştır. Ancak o tarihlerde askerlerin giydirilmesi için 500.000 ziradan fazla çuhaya ihtiyaç duyulmuştur. Beş tezgâh ile istenilen miktarda çuha üretilmesinin imkansız oldu görülmüş, fabrikaya verilen Kağıthane'ye de ancak 50-60 dolayında tezgâh konulabileceği ve bu şartlarda bile yıllık üretimin 200.000 ziranın üzerine çıkamayacağı hesaplanmıştır [3].

Mübahat S. Kütükoğlu'nun "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Kıyafeti ve Malzemesinin Temini Meselesi" başlıklı makalesinde, 1832 yılında aradaki 300.000 ziralık açığı kapatacak bir çuha fabrikası için yeni girişimlerde bulunulduğu, bu konuda en uygun teklifi veren Fransa'dan gerekli âlet ve ustaların getirilmesine karar verildiği belirtilmiş; ayrıca Beykoz'da 10.000 ziralık (metre) bir alan üzerine kurulması kararlaştırılan yeni fabrikanın planlarının hazırlandığını, gerekli paranın bulunması için çeşitli girişimlerde bulunulduğunu, ancak bir süre sonra fabrikanın kurulmasından vazgeçilerek, çuha dokunması için İslimiye'de fabrika kurmak için teşebbüste bulunulduğu da eklenmiştir [4].

3.2. Beykoz Debbâğhane-i Âmire / Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası

1800'lerin başında debbâğ esnafından Hamza Efendi, Selviburnu'nda, Beykoz deresinin Boğaz'a karıştığı noktadaki su değirmeninin çarklarından yararlanarak, Kağıt Fabrikası'nın yanındaki eski bir değirmenin yerinde debbâğhane kurmuştur. 1810'da "Debbâğhane-i Âmire"ye dönüşen fabrikada 1826'da yeni bir tesis kurulmuş; keçi derisinden, yeni tip, el üretimi askeri kundura yapımına başlanmıştır [5].

Fabrika 1841/42'de Garabet Amira Balyan tarafından genişletilerek, Ohannes Dadyan'ın idaresi altında yeni makinelerle donatılmış; 1884 yılında fabrikanın yanına günde 250-300 çift kundura üretecek bir tesis eklenmiştir [6].

Meşrutiyetin İlanı'ndan sonra Harbiye Nezareti emrine verilmiş olan fabrikada başlangıçta sadece ordunun ihtiyacını karşılarken, daha sonra piyasa için de üretim yapmaya başlamıştır [7].

Fabrika, 1923'te Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü'ne, 1925'te Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'na, 1933'te Sümerbank'a devredilmiştir [8].

1968'de suni deri üretimine başlayan fabrika 1980'lere kadar 800-900 işçi ile tam kapasite çalışmış, ancak dericilik işinin çok fazla su gerektirmesi, atık su miktarının çokluğu, gerekli arıtma tesislerinin olmaması ve boğazın kirlenmesi gibi nedenlerden ötürü fabrikanın dericilik bölümü 1993 yılında Çevre Bakanlığı kararıyla kapatılmıştır. Sonraki yıllarda "Sümerbank Holding A.Ş. Beykoz Deri ve Kundura Sanayii İşletmesi" adıyla hizmet veren fabrikanın üretim faaliyetleri 2003 yılı başından itibaren tamamıyla durmuştur [9]. Özelleştirme İdaresi Başkanlığı'nca Sümerbank'ın özelleştirilmesi kapsamında fabrika 13.04.2005 tarihinde Yıldırım Dış Ticaret ve Pazarlama A.Ş.'ye satılmıştır ve bu tarihten itibaren âtil bir vaziyette durmaktadır.

3.3. Eyüp Riştehane-i Âmire / Eyüp İplik Fabrikası

Tersane-i Âmire gemilerine yelken, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye ordusuna da elbise dokunması için ihtiyaç duyulan pamuk ipliği üretmek amacıyla Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti tarafından İstanbul'da bir iplik fabrikası kurulması için 1826 tarihinde II. Mahmut emir vermiştir. Fabrika Eyüp'te, Haliç kıyısında Bahariye mevkiinde, tamamen harap olmuş Bahariye Kasrı ile mirî sultan saraylarından Hançerli Sultan ve Hançerli Fatma Sultan Sarayları yıktırılarak, yerlerine yaptırılmıştır. Fabrikanın çarklarının yapımı ve hammadde ihtiyacı yurtiçinden sağlanmış, ustabaşı Avannis'in sorumluluğunda 1827'de üretime başlanmıştır [10].

Harbiye Nazırı Ömer Lütfi Efendi'nin raporunda, fabrikanın kışla olması konusunun Meclis-i Şurâ'da tartışıldığı, toplantıda bu fabrikanın işe yaramadığı, burası için gereğinden fazla para sarf edildiği ve bu nedenle de fabrikanın kışla yapılmasının önerildiği ve Sultan tarafından da bu fikrin onaylandığı belirtilmiştir. Bunun üzerine içindeki makineler/çarklar Feshane'de açılacak çuha kısmına gönderilmiştir [11].

19 Ca 1289/25.07.1872 tarihli arşiv belgesinde, Tersane-i Âmire'de Halat Fabrikası kurulacağı için Riştehane-i Âmire'ye lüzum kalmadığı, dolayısıyla fabrikanın bulunduğu yere Tersane için değirmen ve gerekli sayıda fırın yapılması önerilmiş [12], ancak mevcut binaya ileride ihtiyaç olunabileceği düşünülerek fabrika binasının Bahriye Nezareti'ne satılmasından vazgeçilmiştir [13].

Belgelere dayanarak kapsamlı bir araştırma yapmış olan N. Öztürk "1827'de kurulan Vakıf İplik Fabrikası" başlıklı makalesinde, yeni teknolojik gelişmelere ayak uyduracak şekilde Feshane ya da Hereke'de olduğu gibi Riştehane-i Âmire'de yenilik yapılmadığını belirtmektedir. Abdülaziz Dönemi'nde İngiltere'den satın alınan gemilerle donanmada kısmen buhar gücüne geçilmesi, fabrikanın ana kuruluş gayelerinden birini tedricen ortadan kaldırdığını makalesinde vurgulamıştır. Ayrıca, İngiltere ile imzalanan 1838 Ticaret Sözleşmesi'nin fabrikanın faaliyetine olumsuz etki etmiş olabileceğini, bu ve benzeri siyasi nedenlere hatalı işletmecilik de eklenince,

fabrikanın esas fonksiyonunu uzun süre yürütemediği veya binanın bir bölümünde üretim sürdürülürken, diğer bölümlerinin başka amaçlarla kullanıldığının düşünülebileceğini belirtmiştir [14].

12 N 1302/25.06.1885 tarihli arşiv belgesinde, fabrikanın pencerelerinin kırılmış olduğu, tezgâh, döşeme, taş ve künklerin dâhi tamir edilmesi gerektiği yazılıdır [15]. Bu da fabrikanın 19. yüzyılın son çeyreğinde metruk bırakıldığını göstermektedir.

Wolfgang Müller-Wiener "15.-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalâthane ve Fabrikalar" başlıklı makalesinde, 19. yüzyıl sonlarında yok olan işletmenin bir kanadının 1922 yılına ait bir kadastro planında görüldüğü, ancak bu son kalıntının da burada inşa edilen modern fabrika tesisleri altında yok olduğunu belirtmektedir [16].

"Bahariye Mensucat" olarak adlandırılan, fabrikadan kalan son bölüm, 1988 yılında Haliç ve çevresini temizleme projesi kapsamında İBB tarafından yıkılmıştır. Bugün fabrikanın bulunduğu arazinin büyük bir kısmı park olmakla birlikte, 1956 tarihinde Eyüp Lisesi bu fabrika arsasının bir kısmı üzerine yapılmıştır.

3.4. Feshane-i Âmire / Fes Fabrikası

1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra, 1827'de II. Mahmut Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye askerleri için şobara yerine, yaz-kış giyilebilecek, şobaraya göre daha dayanıklı olan fesin giyilmesini zorunlu hâle getirmiştir [17]. Ordunun yeni resmî başlığı olarak fes, 1829 yılından itibaren halk arasında da yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. İlk başta fes, Tunus, Mısır ve Avrupa'dan ithal edilmiş, ancak sonradan yurtdışından ustalar getirilerek üretimin İstanbul'da yapılmasının daha ucuzu mâl olacağı düşünülmüştür [18].

1828'de İstanbul'un Kadırga mahallesindeki Cündî Meydanı'nda, Hazine-i Hassa'ya ait "Kadırga Darüssinâ" adını taşıyan fakat günümüzde yeri tam olarak bilinmeyen bir binada [19], Tunus'tan fes ustaları, Fransa'dan âletler, piyasadan İspanya yapağısı ve Rumeli'den boya getirtilerek fes üretimine başlanmış [20], feslerin yıkanması için İzmit'te de bir dinkhâne kurulmuştur [21].

Zamanla "Kadırga Darüssinâ" büyüklük ve üretim kapasitesi açısından yetersiz kaldığı görülmüş, bunun üzerine sahilde, az masrafla kullanılabilir hâle getirilebilecek bir yer aranmış ve Eyüp Defterdar İskeleyi'ndeki Eski Sultan Sarayı'nın kullanılması uygun bulunmuştur [22]. 1833'te yeni yerine yerleşen fabrikada, fesin yanı sıra, aba ve halı üretimine de başlanmış, dinkleme için katırların döndürdüğü dolaplar kullanılmıştır [23].

1839'da "Feshane-i Âmire" adını almış olan fabrikada [24] 1841 yılında feslerin tarak ve çıkırla imalinden vazgeçilerek, makineli üretimine geçilmiş, yeni teknoloji sayesinde fes üretim maliyeti düşerken, önemli ölçüde kâr da elde edilmiştir [25].

İslimiye'deki Çuha Fabrikası iyi çalışmadığı için Feshane'nin yanına yeni bir inşa edilerek çuha üretilmesi düşünülmüş ve çuha üretimine Avrupa'dan uzman, malzeme ve makine getirilerek [26] 1843 yılında deneme niteliğinde başlanmıştır. Aynı yıl dokuma bölümünün ilave edilmesiyle fabrika büyümüş, halı ve aba üretilmeye de başlanmıştır [27].

Fabrikanın yönetimi 1843-1849 yılları arasında Darphane-i Âmire'ye [28], 1849'dan itibaren ise Hazine-i Hassa'ya devredilmiştir. Feshane'de üretilen feslerin bir bölümü askerlerin ve memurların ihtiyaçları için devlet tarafından satın alınmakla beraber, geri kalanı ise çarşıda Feshane'ye bağlı dükkanlarda halka satılmıştır [29].

1866'da çıkan bir yangında, bir buhar makinesi dışında fabrika tamamen yanmış, 1868 yılında yeni makine ve araçlarla donatılarak aynı yerde tekrar inşa edilmiş ve üretime devam etmiştir. 1877'de Bâb-ı Serâskerî'nin yönetimine verilen fabrika, 1921'e kadar "Fes ve Melbusat-ı Askeriye Fabrikası" adıyla Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye'nin emrinde çalışmıştır [30].

1894 ve 1916 yıllarında fabrika yine genişletilmiş ve yenilenmiştir. 1894'teki genişleme ve yenileme çalışmaları Mimar Krikor Balyan tarafından yapılmış, fabrika pavyonlar biçiminde inşa edilmiştir. 1895'te ise işçi ve çırak yetiştirmek amacıyla fabrika bünyesinde bir Sanayi

Sıbyan Mektebi açılmıştır. 1904'te fabrika bir kumaş imalâthanesi için gerekli olan tüm bölüm ve tertibatı kapsayacak şekilde geliştirilmiş, 1916'da ise, İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu / İzmit Çuha Fabrikası kapandı için bu fabrikadaki makineler Feshane'ye nakledilmiştir [31].

Fabrika 1921'den 1923'e kadar İstanbul Fabrikaları Umum Müdürlüğü emrinde, 1923'ten 1925 Nisan sonuna kadar da Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü emrinde çalışmıştır (Arslan, 1996). 1925'de askeri idarenden Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'na, 1937'de de Sümerbank'a devredilmiştir. 1949'da bir elektrik kontağı sonucunda büyük bir yangın geçirmiş olan fabrikanın ahşap gayri mamul ambarları bütünüyle yanmıştır. Yangından sonra kısa zamanda fabrikanın zarar gören birçok binası yeniden inşa edilmiş ve 1950 yılında fabrika yeniden çalışmaya başlamıştır. [32].

Fabrika 1986'da İBB tarafından boşaltılmış, hazır giyim bölümü Bakırköy Pamuklu Sanayi İşletmesi'ne taşınmış, ardından Haliç ve çevresini temizleme projesi kapsamında büyük dokuma salonu dışında binaların hepsi İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından yıktırılmıştır. Yapı 1989'da İstanbul Büyükşehir Belediyesi ve Dr. Nejat Eczacıbaşı Kültür ve Sanat Vakfı'nın sponsorluğunda 3. İstanbul Bienal'i için düzenlenmiş ve bu süreçte yapının ekleri kaldırılmıştır. 1990'daki fabrika İBB'ye devredilmiş, 1998'te sergi, fuar, konser, müzayede ve kongre gibi farklı etkinliklere ev sahipliği yapmak üzere restore edilmiştir [33].

3.5. İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu / İzmit Çuha Fabrikası

Cevdet-İktisat (BOA.C.İKTS.) tasnifi, 27 Ra 1259/28.04.1843 tarihli ve 33/1637 numaralı belgeye göre, İzmit dışında Kerasi Nehri kıyısında padişah tarafından saray kalfası Garabet Amira Balyan'a inşa ettirilen çuha fabrikası [34] 1844 yılında faaliyete geçmiştir.

Fabrikanın kuruluşundan itibaren yaşanan yetişmiş eleman sıkıntısı nedeniyle çalışanlar özellikle de ustalar Avrupa'dan getirilmiştir. Hazine-i Hassa'ya ait olan fabrikanın yönetimi 1849 yılında Seraskerlik gözetiminde olmak üzere Dâr-ı Şûrây-ı Askeriyye'ye devrolunmuştur [35].

1894 İstanbul depreminde fabrikanın bazı kısımları yıkılmış ve ardından tamir edilmiştir. 1906'ya kadar üretim yapan fabrika, 1908'de yeni makinelerle donatılarak tekrar faaliyete geçmiş, 1910 yılında fabrikanın genişletilerek yenilenmesine karar verilmiş ve Avrupa'ya makine sipariş edilmiştir. 1917'de yeniden genişletilmiş fabrikaya [36] 1918'de çuha ve kundura yapımında kullanılan çeşitli âletler Avusturya'dan alınmıştır.

I. Dünya Savaşı sırasında zaman zaman para sıkıntısıyla karşılaşmış olan fabrika üretimini sürdürmüş, ince çuha üretimine devam edilebilmesi için yurtdışından yapağı ithal edilmiştir. Kurtuluş Savaşı sırasında fabrika ordunun elbiselik kumaş, çadır, fanila vb. ihtiyaçlarını karşılamıştır. 1920'de İngilizler tarafından bombalanmış olan fabrika çıkan yangın sonucunda yanmış; tutkal dairesi, şayak ve kilim dokuma daireleri, âmir dairesi, müdüriyet odası, kalem odası, kasanın bulunduğu daire ile eski makineler tamamen tahrip olmuş, sadece yeni makineler kullanılabilir durumda kalmıştır. 1923 tarihli İzmir İktisat Kongresi'nde fabrikanın Bahriye'ye tahsis edilerek "Torpedo Fabrikası" olarak düzenlenmesine karar verilmiştir [37].

3.6. Hereke Fabrika-i Hümâyûnu / Hereke Halı ve İpekli Dokuma Fabrikası

1845 yılında Serasker Rıza Paşa tarafından Ohannes ve Bogos Dadyan kardeşlere Hereke'de inşa ettirilen fabrika [38], Hazine-i Hassa Nezareti'nin yönetiminde "Hereke Fabrika-i Hümâyûnu" adını almıştır. 1850 yılında inşa edilen kemhânenin ilavesiyle genişletilmiş olan fabrikaya bu dönemde Fransa'dan saray için ipekli canfes ve döşemelik dokumak üzere yüz ipekli tezgâh getirilmiştir. O tarihten bu yana, kısa aralıklar dışında ipekli döşemelik ve perdelik kumaş üretimi fabrikada kesintisiz olarak sürmektedir. Abdülmecit'in saltanatı boyunca yalnızca sarayların tefrişi, saray halkının gereksinimleri için faaliyet gösteren fabrika, Abdülaziz Dönemi'nde piyasada satılmak üzere ipekli dokuma üretimine de başlamış ve bu doğrultuda 1875'de Kapalıçarşı'da bir satış mağazası açılmış, ancak bu girişim kısa bir süre sonra son bulmuştur [39].

29 Ş 1295/28.08.1878 tarihli belgede, fabrikada yangın çıktığı ve bu yangın sonucunda filatürhânenin (iplik bükümü dairesi) makine dairesi ile fabrikanın kumaş ambarı yanmış; bir yandan Meşrutiyet, bir yandan da Balkan Savaşı'yla uğraşan imparatorluk, filatürhâneyi ancak beş yıl sonra onarabilmiştir [40].

1891'de fabrikada halı üretimine başlanmış, 1892 yılından itibaren ise makine halıları da üretilmiş; halk tarafından çok beğenilip talep gören Hereke ipekli dokuma, halı ve battaniyelerinin 1894'te İstanbul'da satışı için Eminönü'nde Zaptiye Caddesi üzerinde satış mağazası açılmasına karar verilmiştir [41].

1902'de Hazine-i Hassa Nazırı Sakız Ohannes Efendi tarafından fabrikada Çuha, Şayak ve İplik Dairesi, 1905'te de Fes Dairesi açılmıştır. Yine bu yıllarda, Fransız çuhasından daha kaliteli çuha üretebilmek için fabrikada özel bir daire kurulduğu ve bu çuhaların imâlî için Avrupa'ya makineler sipariş edildiği bilinmektedir [42].

V. Mehmet Dönemi'nde de faaliyetine devam eden fabrikanın, saray ve yakın çevresi dışında, Avrupa'daki fabrikalar gibi daha geniş bir kesime hitap etmesi düşünülmüş ve bunun için el tezgâhlarının yanı sıra, makineli üretiminin de artırılması gerekli görülmüştür. Nitekim sonraki yıllarda fabrika sipariş üzerine Avrupa'daki sefaret binalarına halı ve kumaş dokumaya başlamıştır [43].

Cumhuriyet'in İlânı'ndan sonra, bir süre Maliye Vekâleti'ne bağlı olarak çalışan fabrika, 1925'te Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'na devredilmiştir.

1932 yılında fabrika ek tesislerle yün malzemelerin ve yün ipliğinin üretiminde kendini destekleyici duruma gelmiş, ancak aynı yıl fabrikanın yün kısmında çıkan yangın sonucunda bina ile yün ve iplik makinelerin büyük bir kısım tahrip olmuş, 1932 yılında fabrika yeniden faaliyete geçmiştir. 1933 yılında Sümerbank'a devredilmiş [44] olan fabrika T.B.M.M. Milli Saraylar Daire Başkanlığı bünyesinde, ilk kuruluş yıllarında olduğu gibi günümüzde de saray yapılarının tefrişine yönelik olarak faaliyet göstermektedir.

3.7. Çubuklu Billur Fabrika-i Hümâyûnu / Çubuklu Cam Fabrikası

Boğaziçi'nde İncir Köyü civarında Hüdavendigâr Müşiri Mustafa Nuri Paşa tarafından 1844/1845'te bir cam ve billur fabrikası inşa edilmiş ve müdürlüğüne Darphane Nazırı Tahir Bey getirilmiştir [45].

Avrupa'dan getirtilen ustaların da çalıştığı fabrikanın ürünleri, 1851'de Londra'da açılan uluslararası sanayi sergisinde sergilenmiş ve teşvik ödülü almıştır. 3 Ekim 1855 tarihli bir belgede, masrafların çokluğu ve Avrupa'yla rekabet nedeniyle fabrikanın zorluklar yaşadığı yazılıdır [46]. 1847-1848'de İstanbul'daki fabrikaları yerinde inceleyen Charles MacFarlane, fabrikada çok sayıda yabancı çalıştığını belirtmiş ve fabrikanın üretim kapasitesinin yeterli olmadığından bahsetmiştir. MacFarlane ayrıca, 19. yüzyılın ikinci yarısında fabrika civarında bulunan don yağ imalâthanelerinde çıkan bir yangında, fabrikanın tahrip olduğunu da yazmıştır [47].

3.8. Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyûnu / Zeytinburnu Demir Fabrikası

Veliefendi Çayırı sahilindeki Zeytinburnu Mevkii'nde 1843/1844 yıllarında fabrikanın inşaatına başlanmış [48], gerekli makine-teçhizat ve işgücü yurtdışından, özellikle de İngiltere'den sağlanmıştır. 22 Ş 1262/14.01.1846 tarihli tezkirede, fabrikanın henüz tamamıyla bitirilmediği, ancak en büyük kısmını teşkil eden izabe (eritme) fırınının tamamlandığı ve Büyükkada'dan getirilen demir cevherinin eritilmesine başlandığı ifade edilmiştir .

Fabrika 1849'larda tamamlama süreci içindeyken Tophane-i Âmire'ye devredilmiştir. Bundan sonra, yarım kalan inşaatın bitirilmesi ve işçi maaşlarının ödenmesine çalışılmıştır. Fabrika Tophane bünyesindeyken fırınlarda çelik namlu dökümü gerçekleştirilmiş, roketane,

güllethane, demirhane, eğerhane, bakırhane, çelikhane, haddehane gibi bölümler ise faaliyetlerini sürdürmüştür [49].

Daha ziyade askeri ihtiyaçlar için çalışan izabe fırını ve dökümhane, fabrikayı gerçek anlamda bir demir-çelik fabrikası denebilecek duruma yükseltememiş, dökümhanenin yanına 1881’de inşa edilen fişekhane ise bu tesisin en iyi çalışan bölümü olmuştur [50].

Fabrika, kuruluşundan itibaren kesintisiz olarak üretimini sürdürmekle birlikte, başta hammadde sorunu olmak üzere, çeşitli etkenler nedeniyle gelişmemiştir. Fabrika 1900/1901 yılında mühimmat fabrikasına dönüştürülmüş ve bunun için gerekli makinelerle donatılmıştır [51].

3.9. Makriköy (Bakırköy) Fez Fabrika-i Hümayûnu / Bakırköy Bez Fabrikası

1850 yılında Barutçubaşı Ohannes Dadyan tarafından Makriköy’de (Bakırköy) inşa edilen 4 katlı kâgir bina [52], 1850’lerin başında “Basmahane-i Âmire” adını almıştır. Fabrikaya İngiltere’den 100 beygir gücünde bir buhar motoruyla birlikte, araç ve gereçler getirilmiş, 1850-1851 yılları arasında basma, çorap, kirpas ve pamuk ipliği üretilmiştir. Sonraki yıllarda genişletilen fabrikada basma üretimine başlanmış, ancak maliyetin yüksek olması nedeniyle, 1850’lerin ortalarında basmadan vazgeçilerek, bez üretimine ağırlık verilmiştir [53].

1867’de Harbiye Nezareti Levazımat-ı Askeriye Dairesi’ne devredilmiş olan fabrika “Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye Bez Fabrikası” adıyla 1921’e kadar ordu ihtiyaçları için üretim yapmıştır. 1894 yılında meydana gelen İstanbul depreminde büyük zarar gören fabrika onarılarak, Ekim 1894’de yeniden işletmeye açılmıştır. 1900’lerde bir el tezgâhı bölümü açılmış, Perşembe günleri fabrikanın Nizâmiye kapısı yanındaki tek katlı binalarda bu ürünler halka satılmış, Ramazan aylarında da Beyazıt Camii avlusunda sergi açılmıştır. 1921 yılında fabrika Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü’ne 1925’te Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası’na, 1932’de Sanayi Ofisi’ne, 1933’te de Sümerbank’a devredilmiştir.

1934’teki yenileme ve genişletme çalışmaları sonucunda üretim kapasitesi artırılmış olan fabrika yeni binasına yerleşmiştir. Fabrika 1944’te eski yapıların yerine günümüz tekniğine uygun yeni yapıların inşası ile tamamen yenilenmiş, 1950’de yapılan genişletme çalışmaları sırasında iğ ve tezgâh sayısı artırılmıştır [54]. Fabrikada 1983, 1986 ve 1987 yıllarında da çeşitli yenileme çalışmaları yapılmıştır. Günümüzde fabrika yıkılmıştır.

3.10. Yıldız Çini Fabrika-i Hümayunu / Yıldız Porselen Fabrikası

Fabrika II. Abdülhamit’in arzusu üzerine, 1893/1894 yılında Fransa’daki Sèvres Porselen Fabrikası’ndan gelen ustalar tarafından Yıldız Sarayı’nın dış bahçesinde “Yıldız Çini Fabrika-i Hümayunu” adıyla kurulmuştur. Saray ve çevresinin çini ve porselen ihtiyacını karşılamak amacıyla üretim yapan fabrikada, Sèvres porselenleri düzeyinde ürün elde etmek hedeflenmiştir.

1894 İstanbul depreminde yıkılan fabrika, tekrar inşa edilmiş ve 1895 yılından itibaren yeniden üretime başlamıştır. Aynı yıl bir yangın geçiren fabrika, İtalyan mimar Raimondo D’Aronco tarafından onarılmış ve eklenen yeni yapılarla genişletilmiştir [55].

1908’e kadar düzenli olarak çalışmasını sürdürmüş olan fabrikadaki üretim, kaolinin Fransa’dan gelmesi, ustalarının yabancı olması ve ithal malı ucuz eserlerle yarışmaması gibi nedenlerle yavaşlamış ve sonrasında kapatılmıştır. Ancak böylesine önemli bir fabrikanın kapalı olması imparatorluk için büyük bir kayıp olarak görülmüş ve Müze-i Hümayun Müdürlüğü’ne bağlanarak fabrikanın tekrar açılmasına karar verilmiş, 1911’de fabrika yeniden çalışmaya başlamıştır [56].

1914’te I. Dünya Savaşı sırasında tekrar kapatılan fabrika, Avrupa’dan izolator getirilemediğinden, haberleşmenin devamını sağlamak için porselen telgraf fincanları ve ordu için telefon izolatorlerinin üretimi için yeniden açılmıştır [57]. 1920’de tekrar kapanan fabrika, 1936-1938’de Millî Emlak İdaresi tarafından tasfiye edilmiş, 1959’da ise Sümerbank’a devredilmiştir.

1995'te T.B.M.M.'ye bağlanan fabrika günümüzde asıl kuruluş misyonu olan saraya hizmet verme anlayışını devam ettirmekte; Türkiye'deki tüm saray, kasır ve köşklere yönelik üretim yapmaktadır.

4. SONUÇLAR

Yeniçeriler'in yerine oluşturulan düzenli ve daimî ordunun üniforma, silah vb. ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulan Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar, ordu düzeninin sistematikleşmesi ve ihtiyaçların da sistematik biçimde üretilir hâle gelmesinden sonra iç piyasaya yeni geçilen kılık, kıyafete uygun fes ve giysilik kumaş üreterek, hazineye gelir sağlama konusunda katkı yapar duruma gelmişlerdir.

19. yüzyılın ilk yarısında reformlara uygun olarak, saray ve orduya yönelik üretim yapan Fabrika-i Hümâyûnlar'ın 50 yıl içinde giderek sistemleştiği ve hatta kurumsallaştığı görülmektedir. 20. yüzyılın ilk yıllarına kadar işlevini sürdüren "Fabrika-i Hümâyûnlar Nezareti", 1920'lerde yerini "Fabrika-i Hümâyûnlar Müdüriyet-i Umumiyesi"ne, 1921 yılından itibaren ise, "Fabrikalar Müdüriyet-i Umumiyesi"ne bırakmış, Fabrika-i Hümâyûn olgusu ve kurgusu yeni sanayileşme anlayışının yaşandığı II. Meşrutiyet'le beraber bitmiş, "Hümâyûn" lafı tıpkı Fabrika-i Hümâyûnlar Müdüriyet-i Umumiyesi'nden kaldırıldığı gibi, fabrikaların isimlerinde de artık kullanılmamıştır.

15. yüzyıldan başlayarak 19. yüzyıla kadar saray ve ordunun ihtiyaçlarını karşılayan Saray ve Yeniçeri Ehl-i Hiref Teşkilatları 19. yüzyıldan itibaren Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'a dönüşmüş, Cumhuriyet'in İlanı'ndan sonra bu fabrikalar kapanmak yerine, milli sermaye ile ülkeye hizmet etmeye devam etmiş ve tüm bu gelişmeler yapılarla da desteklenmiştir.

KAYNAKLAR

- [1] BOA.C.İKTS. 21/1023
- [2] Pardoe, J., "Şehirlerin Ecesi İstanbul Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı", 1. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004, 20-30.
- [3] Dölen, E., "Tekstil Tarihi: Dünyada ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisi ve Sanayinin Tarihsel Gelişimi", 1. Baskı, Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1992, 110-122.
- [4] Kütükoğlu, M.S., "Asakir-i Mansure-i Muhammediyye Kıyafeti ve Malzemesinin Temini Meselesi", Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan, 463, 6, 519-525, 1981.
- [5] Küçükerman, Ö., "Geleneksel Tük Dericilik Sanayi ve Beykoz Fabrikası Boğaziçi'nde Başlatılan Sanayi", 1. Baskı, Sümerbank Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul, 1998, 50-67.
- [6] Toprak, Z., "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayi", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, 5, 1345-1348, 1985.
- [7] Önsoy, R., "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası", 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988, 76-78.
- [8] Küçükerman, Ö., "Geleneksel Tük Dericilik Sanayi ve Beykoz Fabrikası Boğaziçi'nde Başlatılan Sanayi", 1. Baskı, Sümerbank Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul, 1998, 50-67.
- [9] Köksal, T.G., "İstanbul'daki Endüstri Mirası İçin Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri", Doktora Tezi, Mimarlık Fakültesi, İ.T.Ü., 2005; Tolga, H.B., "Endüstriyel Alanların Dönüşümü, Kentsel Mekana Etkileri: Beykoz Kundura ve Deri Fabrikası İçin Bir Dönüşüm Senaryosu", Yüksek Lisans Tezi, Mimarlık Fakültesi, Y.T.Ü., 2006.
- [10] Öztürk, N., "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası", Vakıflar Dergisi, 21, 23-80, 1990.
- [11] BOA.HAT. 594/29135
- [12] BOA.İ.MMS. 43/1793
- [13] BOA.A.MKT.MHM. 461/91

- [14] Öztürk, N., "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası", Vakıflar Dergisi, 21, 60, 1990.
- [15] BOA.İ.DH. 955/75525
- [16] Müller-Wiener, W., "15.-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar Yeni Görüşmeler, Haz. E. İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 53-120, 1992.
- [17] Uzunçarşılı, İ.H., "Asakir-i Mansure'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadr-ı Azamın Takriri ve II. Mahmud'un Hatt-ı Hümayunu", Belleten, 18, 70, 223-230, 1957.
- [18] Dölen, E., "Tekstil Tarihi: Dünyada ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisi ve Sanayinin Tarihsel Gelişimi", 1. Baskı, Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1992, 111.
- [19] Güran, T., "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", 150. Yılında Tanzimat, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 235-257, 1992; Müller-Wiener, W., "15.-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar Yeni Görüşmeler, Haz. E. İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 57, 1992.
- [20] BOA.C.İ.KTS. 37/1832
- [21] Dölen, E., "Tekstil Tarihi: Dünyada ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisi ve Sanayinin Tarihsel Gelişimi", 1. Baskı, Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1992, 112.
- [22] BOA.C.İ.KTS. 20/982
- [23] Dölen, E., "Feshane", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, 3, 297-298, 1994.
- [24] Alageyik, Ö., "Türkiye'de Mensucat Sanayinin Tarihçesi", İstanbul Sanayi Odası Dergisi, 2, 16, 9-11, 1967.
- [25] Güran, T., "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", 150. Yılında Tanzimat, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 236, 1992.
- [26] BOA.C.DRB. 64/3190
- [27] Müller-Wiener, W., "15.-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar Yeni Görüşmeler, Haz. E. İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 57, 1992.
- [28] BOA.İ.DH. 59/2927
- [29] Güran, T., "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", 150. Yılında Tanzimat, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 237, 1992.
- [30] Dölen, E., "Tekstil Tarihi: Dünyada ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisi ve Sanayinin Tarihsel Gelişimi", 1. Baskı, Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1992, 120.
- [31] Müller-Wiener, W., "15.-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar Yeni Görüşmeler, Haz. E. İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 57, 1992.
- [32] Dölen, E., "Tekstil Tarihi: Dünyada ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisi ve Sanayinin Tarihsel Gelişimi", 1. Baskı, Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1992, 297.
- [33] Ekiz, M., "Eyüp Sultan Feshane Binası İşlevsel Dönüşüm Süreci", İstanbul, 39, 135, 2001; Köksal, T.G., "İstanbul'daki Endüstri Mirası İçin Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri", Doktora Tezi, Mimarlık Fakültesi, İ.T.Ü., 2005.
- [34] BOA.C.İ.KTS. 33/1637
- [35] Karavar, H., "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmit Çuha Fabrikası 1844-1920", 1. Baskı, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kocaeli, 2007, 70-78.
- [36] Dölen, E., "Tekstil Tarihi: Dünyada ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisi ve Sanayinin Tarihsel Gelişimi", 1. Baskı, Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1992, 119.

- [37] Karavar, H., "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmit Çuha Fabrikası 1844-1920", 1. Baskı, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kocaeli, 2007, 72-74.
- [38] BOA.İ.DH. 111/5604
- [39] Kaya, M.K., "Hereke Fabrika-i Hümayunu Tarihçesi", Milli Saraylar Koleksiyonunda Hereke Dokumaları ve Halıları, T.B.M.M. Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul, 10-21, 1999.
- [40] Alageyik, Ö., "Türkiye'de Mensucat Sanayinin Tarihçesi", İstanbul Sanayi Odası Dergisi, 2, 16, 10, 1967; Kaya, M.K., "Hereke Fabrika-i Hümayunu Tarihçesi", Milli Saraylar Koleksiyonunda Hereke Dokumaları ve Halıları, T.B.M.M. Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul, 12-15, 1999.
- [41] Kaya, M.K., "Hereke Fabrika-i Hümayunu Tarihçesi", Milli Saraylar Koleksiyonunda Hereke Dokumaları ve Halıları, T.B.M.M. Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul, 16, 1999.
- [42] BOA.Y.MTV. 244/22; BOA.Y.PRK.BŞK. 69/128
- [43] Gezgör, V., "Hereke Fabrika-i Hümayunu'nda Halı Üretimi", Milli Saraylar Koleksiyonunda Hereke Dokumaları ve Halıları, T.B.M.M. Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul, 172-186, 1999.
- [44] Kaya, M.K., "Hereke Fabrika-i Hümayunu Tarihçesi", Milli Saraylar Koleksiyonunda Hereke Dokumaları ve Halıları, T.B.M.M. Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul, 18, 1999.
- [45] BOA.İ.MSM. 24/616
- [46] Bayramoğlu, F., "Camcılık", Osmanlı İmparatorluğu'nun Doruğu, 16. Yüzyıl Teknolojisi, Haz. K. Çeçen, 135-155, 1999.
- [47] Müller-Wiener, W., "15.-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar Yeni Görüşmeler, Haz. E. İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 60-65, 1992.
- [48] BOA.İ.MSM. 24/611
- [49] Karaoğlu, Ö., "19. Yüzyıl Sanayileşme Teşebbüsleri ve Zeytinburnu Demir Fabrikası'nın Kuruluşu", Yüksek Lisans Tezi, İktisat Fakültesi, İstanbul Üniversitesi, 1994.
- [50] Cezar, M., "Osmanlı Başkenti İstanbul", 1. Baskı, Erol Kerim Aksoy Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı Yayını, İstanbul, 2002, 56-58.
- [51] Müller-Wiener, W., "15.-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar Yeni Görüşmeler, Haz. E. İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 112-118, 1992.
- [52] Alageyik, Ö., "Türkiye'de Mensucat Sanayinin Tarihçesi", İstanbul Sanayi Odası Dergisi, 2, 16, 10-11, 1967.
- [53] Toprak, Z., "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayi", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, 5, 1346-1347, 1985; Güran, T., "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", 150. Yılında Tanzimat, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 256-257, 1992.
- [54] Dölen, E., "Tekstil Tarihi: Dünyada ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisi ve Sanayinin Tarihsel Gelişimi", 1. Baskı, Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1992, 298.
- [55] Batur, A., "Yıldız Sarayı", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, 7, 520-527, 1994.
- [56] Bayram, S., "Yıldız Çini Fabrikası'na Ait Birkaç Vesika", Suut Kemal Yetkin'e Armağan, Hacettepe Üniversitesi Armağan Dizisi, 101-115, 1984.
- [57] BOA.İ.MMS. 197/1333 L-20; BOA.MV. 241/10.